

Раунд розвитку: основні результати, проблеми та перспективи імплементації

Володимир Ващенко,
Костянтин Марченко*

АНОТАЦІЯ. У статті порушуються актуальні питання розвитку багатосторонньої системи торгівлі в рамках Світової організації торгівлі (СОТ), участі у зазначеній системі якомога ширшого кола країн світу. Розглядаються питання порядку денного Четвертої та П'ятої Конференції Міністрів країн – Членів СОТ, хід переговорного процесу та сучасний стан їх вирішення. За напрямками переговорного процесу визначаються «вузькі» місця, що виникли в ході обговорення, позиції груп та окремих країн на переговорах. Окреслюються можливі шляхи активізації та прискореного завершення лібералізації торгівлі у світі згідно з порядком денним «Раунду розвитку».

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Антидемпінгові, компенсаційні та спеціальні заходи; державні закупівлі; доступ до ринків сільськогосподарської та промислової продукції; субсидії; доступ до ринків послуг; електронна торгівля; захист географічних позначень; захист прав інтелектуальної власності; конкурентна політика; митна оцінка товарів; митні процедури; «раунд розвитку»; «сингапурські питання»; спеціальний та диференційований режим.

Сучасний рівень розвитку торговельно-економічних зв'язків між країнами світу здається абсолютно природним. Показники світової торгівлі товарами та послугами у розмірі 6,3 та 1,6 трильйона доларів США, а також 1,2 трильйона доларів США прямих іноземних інвестицій вже ні в кого не викликають подиву чи захоплення. Поряд із класичними причинами досягнення зазначе-

* Ващенко Володимир Володимирович – Помічник-консультант заступника Голови Комітету з питань фінансів та банківської діяльності Верховної Ради України; до січня 2004 року очолював департамент співробітництва з СОТ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, аспірант кафедри міжнародного менеджменту Київського національного економічного університету, провідний фахівець у галузі міжнародних економічних відносин, сфера інтересів – міжнародні економічні відносини, митне регулювання, міжнародна інтеграція.

Марченко Костянтин Вікторович – заступник начальника управління двосторонніх переговорів та розвитку відносин СОТ, начальник відділу двосторонніх переговорів з доступу до ринків товарів та послуг департаменту співробітництва з СОТ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, аспірант кафедри міжнародної економіки Київського національного економічного університету, фахівець з питань дво- та багатостороннього торговельно-економічного співробітництва в рамках Світової організації торгівлі, сфера інтересів – торговельно-економічна дипломатія.

ного (розвиток інформаційних технологій, засобів зв'язку, зниження транспортних витрат) не варто забувати про роль урядів окремо взятих країн. Саме від політичних рішень на національному рівні залежить орієнтація економіки країни на розвиток за рахунок виключно / переважно внутрішніх ресурсів або за рахунок використання національних переваг на основі принципів міжнародної кооперації та спеціалізації. Лише протягом двадцятого століття спостерігалися дві цілковито протилежні тенденції: протекціонізму, політики національної самодостатності та розбудови блоків і регіональних союзів, кульмінаційним моментом якої стала II світова війна, та створення стабільної, передбачуваної системи світової торгівлі, обмеження повноважень національних урядів у сфері регулювання торгівлі, вирішення проблемних питань торговельно-економічного співробітництва на засадах верховенства права шляхом проведення консультацій. Економічну ефективність останньої альтернативи підтверджує неухильне зростання кількості Членів Світової організації торгівлі.

Вересень 2003 року для світової торговельної системи став часом випробування на міцність положень Програми діяльності Світової організації торгівлі, яка була затверджена у 2001 році Декларацією Міністрів країн—Членів СОТ. Оскільки п'ята Конференція Міністрів повинна була стати відповідним етапом для реалізації Програми діяльності в рамках Доського раунду багатосторонніх торгових переговорів, необхідно спочатку зупинитися на основних положеннях цієї Програми.

Історія та порядок денний «Доського раунду розвитку»

Доський раунд багатосторонніх торгових переговорів, який ще називають «Раундом розвитку», було розпочато на четвертому засіданні Конференції Міністрів, (вищий орган СОТ), яка проходила 9—14 листопада 2001 року в м. Доха (Катар). Головна мета Програми діяльності — це поглиблення лібералізації міжнародної торгівлі, зокрема:

- доступ до ринків сільськогосподарських товарів;
- доступ до ринків промислової продукції;
- продовження переговорів щодо доступу до ринку послуг, започаткованих у січні 2000 року;
- зниження імпорتنих тарифів з особливою увагою до усунення тарифних піків;
- удосконалення:
 - механізмів захисту прав інтелектуальної власності,

- правил здійснення державних закупівель,
- процедур митного оформлення та митної оцінки товарів,
- механізмів застосування антидемпінгових, компенсаційних та спеціальних заходів.

У Декларації Міністрів значна увага приділяється проблемам країн, що розвиваються, та найменш розвинутих країн. Члени СОТ закликають надати підтримку цим країнам та зобов'язують міністрів звернути увагу на «особливу вразливість найменш розвинутих країн та на специфічні структурні проблеми, з якими вони зустрічаються в глобальному економічному середовищі»¹. Декларацією також було заплановано проведення переговорів або консультацій з таких питань: прозорість державних закупівель; сприяння торгівлі; правила СОТ щодо регіональних торговельних угод; врегулювання спорів; торгівля та навколишнє середовище; електронна торгівля; торгівля, борги та фінанси; торгівля та передача технологій; технічне співробітництво та створення нових можливостей; проблеми найменш розвинутих країн; спеціальний і диференційований режими стосовно країн, що розвиваються; питання та проблеми, пов'язані з імплементацією угод.

Протягом 2-х років, які минули від початку Доського раунду, країни — Члени СОТ проводили багатосторонні переговори з досягнення вищезазначених завдань. Тому логічним продовженням цих переговорів мала стати 5 Конференція Міністрів країн — Членів СОТ, яка б вивела у практичну площину питання лібералізації світової системи торгівлі.

П'ята Конференція Міністрів СОТ у Канкуні

П'ята конференція міністрів країн — Членів СОТ відбулася 10 — 14 вересня 2003 року, в м. Канкун (Мексика). У ході конференції було підбито підсумки переговорів та іншої діяльності в рамках реалізації питань порядку денного переговорів Раунду розвитку. Основною метою проведення конференції стало підбиття підсумків переговорів та іншої діяльності в рамках реалізації питань порядку денного переговорів Раунду розвитку, який було розпочато у листопаді 2001 року під час Четвертої Конференції Міністрів у м. Доха (Катар).

Загальна кількість делегацій, які взяли участь у конференції, сягала 260, серед них: 146 делегацій країн — Членів, 38 делегацій країн-спостерігачів, 76 делегацій міжнародних організацій. На

¹ Ministerial Declaration, Ministerial Conference, Fourth Session, Doha, 9-14 November 2001 WT/MIN(01)/DEC/1.

конференції серед інших були представлені такі міжнародні організації: ООН, Африканський союз, Андське співтовариство, Асоціація країн Південно-східної Азії, Конференція енергетичної хартії, ЄБРР, Європейська асоціація вільної торгівлі, Організація харчових продуктів та сільського господарства, Міжнародна організація цивільної авіації, Міжнародна електротехнічна комісія, Міжнародна організація праці, МВФ, Міжнародна організація стандартизації, Міжнародний торговий центр ЮНКТАД/СОТ, ОЕСР, Організація ісламської конференції, Організація країн-експортерів нафти, Конференція ООН з торгівлі та розвитку, Світовий банк, Всесвітня митна організація, Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня організація інтелектуальної власності.

Робота конференції

У рамках відкриття конференції з промовою виступили Президент Мексики В. Фокс, міністр закордонних справ Мексики Е. Дербез, Генеральний директор СОТ С. Панічпакді, Голова Генеральної Ради СОТ та посол Уругваю при СОТ К. Перез дел Кастільйо, Генеральний секретар Конференції Організації Об'єднаних Націй з торгівлі та розвитку Р. Рікуперо (від імені Генерального секретаря ООН К. Аннана).

Найменш розвинуті країни: ініціатива щодо торгівлі бавовною. У ході вечірньої сесії першого дня роботи конференції чотири країни (Бенін, Буркіна Фасо, Чад і Малі) доповідали з приводу питання, порушеного ними раніше на засіданнях Генеральної Ради та комітету з питань сільського господарства СОТ. У своєму виступі вони повідомили про збитки, які на думку представників цих країн були завдані їхнім економікам унаслідок застосування субсидій для вирощування бавовни у багатших країнах, закликали скасувати такі субсидії та сплатити компенсацію з метою відшкодування економічних втрат, завданих субсидіями. Завдяки реалізації своїх пропозицій вони вбачають можливим активніше залучення до міжнародної торговельної системи та використання торгівлі з метою врегулювання питання бідності у згаданих країнах. У свою чергу Генеральний секретар СОТ С. Панічпакді закликав міністрів усіх країн – Членів СОТ серйозно підійти до розгляду зазначеної пропозиції, оскільки питання є надзвичайно важливим. Окремо він наголосив, що чотири країни не прагнули отримати спеціальний режим, а радше забезпечити режим вільної торгівлі.

Підтримку пропозиції в цілому або її ключових елементів, зокрема поступового скасування субсидій, висловили Канада, Авст-

ралія, Аргентина, Камерун, Гвінея, Південно-Африканська Республіка, Бангладеш (від імені найменш розвинутих країн), Сенегал та Індія. Водночас делегація США зазначила, що викривлення у торгівлі бавовною спричинюються не лише наданням субсидій у цьому секторі. Важливими причинами погіршення стану на ринку бавовни, серед іншого, є заходи промислової політики, якими стимулюється виробництво штучних волокон, високі тарифи на готову продукцію, а також сприятливі погодні умови. У свою чергу США запропонували започаткувати обговорення того, яким чином вирішувати вищезазначені питання за допомогою врегулювання питань масового виробництва бавовни, тарифних та нетарифних бар'єрів, що існують на ринках бавовни, синтетичних волокон і продукції, виробленої з них.

ЄС було відзначено, що виробництво та експорт в країнах-членах, є незначним для того, щоб вплинути на світові ціни на бавовну. Також було відзначено, що ЄС проводить зміни у програмі надання підтримки виробникам бавовни. ЄС підтримує комерційні елементи зазначеної пропозиції та завірив у своїй готовності зробити внесок у досягнення рішення щодо зазначеного питання.

Непал і Камбоджа: набуття членства. Протягом другого дня роботи конференції в ході офіційного засідання голів делегацій було прийнято рішення щодо прийняття Непалу та Камбоджі до СОТ. Ці країни є першими з найменш розвинутих країн, що вступили до СОТ на загальних засадах у процесі дво- та багатосторонніх переговорів з країнами – Членами СОТ.

Організаційні заходи зі сприяння розвитку переговорів. У ході неофіційного засідання голів делегацій того ж дня Головуючим на Конференції Міністрів міністром закордонних справ Мексики Е. Дербезом були надані роз'яснення щодо необхідності проведення неофіційних засідань голів делегацій з метою забезпечення прозорості та якомога ширшої участі у консультаціях та переговорах. Саме з такою метою було призначено координаторів переговорного процесу за напрямками. Їхнім завданням вбачалося сприяння Головуючому на конференції у досягненні консенсусу з відповідних питань та головування на відкритих для участі представників усіх країн – Членів СОТ засіданнях робочих груп з кожного питання. До речі, координатором вирішення одного з питань переговорного процесу, а саме ініціативи з бавовни, внесеної чотирма африканськими країнами, став Генеральний директор СОТ Супачай Панічпакді.

«Сингапурські» питання. Одним із найважливіших і найбільш суперечливих напрямків переговорного процесу стали питання порядку денного Сингапурської Конференції міністрів. Обговорення та консультації відбувалися під головуванням міністра

міжнародної торгівлі Канади П. Петтігрю. До питань порядку денного Сингапурської Конференції Міністрів відносять такі: торгівля та інвестиції, торгівля та конкурентна політика, прозорість у державних закупівлях, сприяння торгівлі. Погляди країн значно різнилися з вищеперелічених питань. Так, проект Заяви міністрів за результатами П'ятої Конференції містив дві можливості: розпочати переговори у Канкуні чи направити на доопрацювання до Женеви весь спектр питань. На підтримку другого варіанта Індія від імені деяких Членів СОТ, що розвиваються, підготувала документ, що визначав питання, які вимагали подальшого доопрацювання. Інші країни, які розвиваються, відзначили, що не потрібно стримувати прогрес в інших сферах, якщо «Сингапурські питання» на сьогоднішній день не можуть бути включені для обговорення, а також запропонували сконцентрувати зусилля на напрямках переговорів, у яких існує перспектива досягнення успіху.

Представники групи розвинутих країн відзначили, що «Сингапурські питання» є невід'ємною частиною переговорів Раунду розвитку, започаткованого у м. Досі, — так, як і питання доступу до ринків сільськогосподарської продукції. Вони стверджують, що обговорення згаданого кола питань протягом семи років сприяло роз'ясненню зазначених питань, а затримка у переговорному процесі призведе до втрати можливостей економічного зростання для країн, що розвиваються. Окремо було внесено пропозицію щодо розгляду кожного питання порядку денного Сингапурської конференції окремо, а також висловлено підтримку започаткуванню переговорів з двох питань (сприяння торгівлі та прозорість у державних закупівлях), які, на їхню думку, є більш підготовленими для переговорів.

Питання розвитку². Ще одним напрямком переговорного процесу стали питання розвитку, до яких увійшли: спеціальне та диференційоване ставлення до окремих країн; виконання угод СОТ; технічна допомога; перспективи найменш розвинутих країн; питання окремих товарів; розвиток малих економік; торгівля, заборгованість та фінанси; торгівля та передача технологій. З усього спектра питань протягом чотирьох днів під головуванням міністра торгівлі та промисловості Кенії М. Кітуї обговорювалися питання спеціального та диференційованого ставлення до окремих країн, а також виконання угод СОТ. Розбіжності у поглядах щодо питання спеціального та диференційованого ставлення полягають у тому, чи є прийнятним пакет з 24 погоджених пропозицій. Погляди

² «... частка країн, що розвиваються, у світовій торгівлі дорівнює приблизно 30 %. Завдяки новому раунду переговорів вона може зрости ще більше ...» Вступне слово С. Панічпакді на відкритті Дня торгівлі, що сприяє розвитку, 09.09.2003 http://www.wto.org/english/news_e/spsp_e/spsp16_e.htm

на зазначене питання суттєво різнилися: з одного боку, було висловлено думку, що згадані пропозиції не мають жодної економічної цінності, з іншого — погоджені пропозиції мають певну цінність, проте необхідно включити інші.

Щодо питання виконання угод СОТ групою країн, що розвиваються, то наприкінці серпня 2003 року було внесено нову пропозицію, яка передбачала: а) надання пріоритету всіма переговорними групами питанню виконання угод СОТ; б) опрацювання переговорною групою із зазначеного напрямку всіх питань, які залишалися невіршеними; в) прийняття відповідних рішень не пізніше березня 2004 року. Група розвинутих країн відзначила, що вони не готові утворити переговорну групу з питання виконання угод СОТ. Одна з делегацій наполягала на наданні пріоритетного значення поширенню більш високого рівня захисту для географічних зазначень з метою охоплення вин і спиртів. Єдиного погляду щодо віднесення даного питання до питань виконання угод СОТ на сьогоднішній день не існує. Також була внесена нова пропозиція щодо формулювання зобов'язань з низки питань, зокрема, малих економік, торгівлі, заборгованості та трансферу технологій.

«Інші» питання. До числа «Інших питань», які обговорювалися під головуванням міністра зовнішньої торгівлі та міжнародного співробітництва Гайани К. Рохе, відносять торгівлю та навколишнє середовище, а також географічні зазначення. В рамках обговорення було висловлено побажання включити додатково параграфи щодо заохочення прискорення роботи та запрошення багатосторонніх установ у сфері захисту навколишнього середовища до участі в ролі спостерігачів у переговорах. Окремо відзначалося занепокоєння відсутністю будь-яких згадок про екологічне маркування та прагнення включити додатково параграфи з вимогою скликати наступного року спеціальні сесії, присвячені зазначеному питанню. Пропозиція зустріла опір багатьох розвинутих країн і країн, що розвиваються, які бажали бачити формулювання відповідної частини документа у початковому вигляді.

Щодо питання створення багатостороннього реєстру географічних позначень для вин і спиртів, було висловлено прагнення включити у відповідний параграф формулювання стосовно юридичної сили реєстру та участі (які країни братимуть участь), також зроблено заклики перенести на ближчий час термін закінчення переговорів з цього питання. Водночас значна підтримка була висловлена чинній редакції тексту, яким пропонується визначити Шосту Міністерську Конференцію як термін закінчення переговорів.

Окремими країнами-сторонами Конвенції про біологічне розмаїття було висловлено побажання включити до існуючого проекту документа в частині «Інші питання» посилання на питання,

порушені у Доській Декларації (параграф 19), зокрема, взаємозв'язок між Угодою про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності та Конвенцією про біологічне розмаїття, а також включення питань захисту традиційних знань у порядок денний переговорів тощо.

Доступ до ринку сільськогосподарської продукції. У сфері доступу до ринків сільськогосподарської продукції координатор зазначеного напрямку діяльності, міністр торгівлі та промисловості Сінгапуру Дж. Йонг-Бон протягом другого дня відзначив, що 11 вересня 2003 року за його участю відбулося три зустрічі: «Група 21» та ЄС, «Група 21» та США, США та ЄС. Ці зустрічі були не переговорами, а радше засобом для визначення позицій сторін, під час яких спостерігалися деякі ознаки гнучкості. Проте делегації, як і раніше, утримувалися від повного розкриття своїх переговорних позицій.

Результати³

За результатами наполегливої роботи делегацій усіх країн – Членів СОТ не було досягнуто згоди з жодного питання порядку денного П'ятої Конференції Міністрів країн – Членів СОТ. У ході заключного засідання Міністерської Конференції голови делегацій звернулися з проханням до Головуючого Генеральної Ради СОТ продовжити консультації щодо часу та місця проведення наступної Міністерської Конференції СОТ. Вони «з вдячністю» відзначили, що напередодні засідання Генеральної Ради СОТ у серпні 2003 року Гонконг (Китай) запропонував прийняти наступне засідання Міністерської Конференції. Однак, за словами Головуючого на П'ятій Міністерській Конференції Е. Дербеза, оскільки країни – Члени були повністю віддані підготовці до конференції у Канкуні, вони не мали можливості в офіційному порядку обговорити терміни та місце проведення наступної конференції.

За результатами проведення П'ятої Міністерської Конференції СОТ у м. Канкуні з 10 по 14 вересня 2003 року було прийнято заяву, в якій підбивалися підсумки роботи конференції, а також зазначалися напрямки подальшого докладання зусиль. Так, у Декларації є вітання двом найменш розвинутим країнам (Камбоджі та Непалу) з нагоди їх вступу до СОТ, відзначено наполегливу та

³ «...ми не можемо не бачити суттєвого зменшення розбіжностей з вирішення питань доступу до ринків сільськогосподарської та промислової продукції, ринку послуг...» — виступ С. Панічпакді на Другій регулярній сесії Асамблеї голів урядів Комісії Африканського союзу 10.09.2003. http://www.wto.org/english/news_e/spsp_e/spsp17_e.htm

конструктивну працю всіх учасників засідання.⁴ Міністри відзначили досягнення значного прогресу у визначенні спільних позицій, водночас визнаючи необхідність проведення додаткової роботи для наближення завершального етапу переговорного процесу та виконання зобов'язань, прийнятих у рамках Доського раунду переговорів. Декларація містила настанову офіційним особам продовжувати роботу над невирішеними питаннями, усвідомлюючи терміновість і мету здійснюваної роботи, беручи до уваги всі погляди, висловлені під час конференції. Також у декларації міститься прохання до Генеральної Ради СОТ координувати вищезгадану роботу та провести засідання не пізніше 15 грудня поточного року з метою вжиття необхідних заходів для забезпечення подальшого руху у напрямку успішного та своєчасного завершення переговорів. Міністри зобов'язалися здійснювати персональний нагляд за ходом процесу. І чи не найважливішим підсумком діяльності конференції стало підтвердження всіх заяв та рішень, прийнятих у м. Досі, та прийняття зобов'язань здійснювати роботу з метою їх виконання чесно та у повному обсязі.

Український контекст

Як відзначає більшість національних та іноземних експертів, 2004 рік є досить реальним терміном завершення переговорного процесу зі вступу України до Світової організації торгівлі. Можливою є затримка на етапі ратифікації міжнародного договору Верховною Радою України, але на цьому етапі «переговори» триватимуть не з країнами—Членами СОТ, а всередині країни. Отже, за умови здійснення вищезазначеного сценарію, Україна не буде змушена продовжувати переговори щодо включення в розкладі її зобов'язань нових поступок згідно з порядком денним «Раунду розвитку».

Водночас саме такий розвиток процесу приєднання України до СОТ залежить щонайменше від двох факторів: внутрішньої готовності України мобілізуватися на фінальному етапі переговорного процесу та завершити формування своїх зобов'язань як у дво-, так і багатосторонньому форматі; а також від політичної готовності найвпливовіших країн-членів Робочої групи з розгляду заявки України про вступ до СОТ «прийняти» Україну, як повноцінного та достатньо високорозвинутого члена світової спільноти, а не сировинний та «напівфабрикатний» елемент світової економічної системи.

⁴ Ministerial Declaration, Ministerial Conference, Fifth Session, Cancun, 10-14 September 2003 WT/MIN(03)20.

Висновки⁵

Отже, позаду залишилася ще одна конференція Світової організації торгівлі, результати якої не можуть бути визначені як успішні, але також її не можна назвати невдалою. Країни виконали об'ємну та змістовну роботу напередодні та під час П'ятої Конференції Міністрів країн—Членів СОТ. Як відзначили міністри у підсумковій декларації, в окремих сферах було досягнуто високого рівня наближення текстів відповідних рішень. Водночас вбачається, що подальший прогрес у переговорному процесі є малоймовірним без вирішення низки питань. Зокрема це:

1. Необхідність дотримання динамічного балансу між забезпеченням доступу до ринку та створенням правил, що уможливають такий доступ відповідно до принципів і засад вільної торгівлі. Дане питання є актуальним з огляду на зростання схильності до вибіркового відкриття ринків.

2. Забезпечення використання багатостороннього підходу до врегулювання питань та визначення правил торгівлі. Зазначене питання набуває особливої актуальності за умов дотримання окремими країнами—Членами СОТ практики лібералізації торгівлі на двосторонньому або регіональному рівні.

3. Перспективи існування системи преференцій, що надаються окремим розвинутими країнами найменш розвинутим країнам та країнам, що розвиваються, з урахуванням економічного впливу зазначених преференційних режимів торгівлі на багатосторонню систему торгівлі.

4. Відповідність СОТ, її принципів та організації сучасним вимогам, зокрема принципу рівності прав та зобов'язань Членів з урахуванням спеціальних та диференційованих режимів, а також асиметрії у застосуванні захисних заходів.

Для Світової організації торгівлі 2003 рік став черговим етапом випробування. Як і в минулому, на шляху еволюції світової торговельної системи виникали певні перешкоди. Відсутність відданості принципам лібералізації торгівлі у світі стала причиною подальшого спаду у світовій економіці. Низькі темпи економічного зростання, зниження потоків прямих іноземних інвестицій, показників торгівлі порівняно з максимальними значеннями у 2000

⁵ «...але я не стою перед вами для того, щоб вихвалити СОТ, її досягнення, а також, що вона являє собою з погляду законів економіки та норм права, тому що СОТ насправді є ні чим іншим як представником підприємницької ініціативи, рішень і вибору ділових людей, а також споживачів цілого світу. Ось чому ми маємо добре розуміти одне одного щодо того, чого ми повинні досягнути у найближчому майбутньому ...» — виступ С. Панічпакді на третій зустрічі представників ділових кіл Лондона 04.11.2003 http://www.wto.org/english/news_e/spsp_e/spsp18_e.htm

році — усе це несе в собі загрозу розвитку світової економіки в цілому та її окремих учасників. За вищеназаних умов відмова від реалізації положень Порядку денного Доського «Раунду розвитку» означатиме фактичну втрату країнами, що розвиваються, можливості повної інтеграції до світової економіки, зокрема використання переваг подальшої лібералізації торгівлі. Певною мірою сукупність вищенаведених ознак може стати для всіх прогресивно налаштованих людей попередженням щодо того, яким може стати світ без міцної та стабільної багатосторонньої системи торгівлі.

Література

1. Бураковський І., Хандріх Л., Хоффман Л. Вступ України до СОТ: новий виклик економічній реформі. — К.: Вид-во Альфа-Принт, 2003. — 291 с. — ISBN 966-95492-9-9.
2. Касьянов С. П. Новый железный занавес // Бизнес. — 2003. — № 40.
3. Глобальна торгова система: розвиток інститутів, правил, інструментів СОТ: Монографія / Кер. авт. кол. і наук. ред. Т. М. Циганкова — К.: КНЕУ, 2003. — 660 с.
4. Результати уругвайського раунду багатосторонніх торговельних переговорів: Тексти офіційних документів. — К.: «Вимір», Секретаріат Міжвідомчої комісії з питань вступу України до СОТ, 1998. — 520 с. — ISBN 966-7048-17-9.
5. Ministerial Declaration, Ministerial Conference, Fifth Session, Cancun, 10-14 September 2003 WT/MIN(03)20
6. Ministerial Declaration, Ministerial Conference, Fourth Session, Doha, 9-14 November 2001 WT/MIN(01)/DEC/1
7. INTERNATIONAL TRADE CENTRE UNCTAD/WTO (ITC). COMMONWEALTH SECRETARIAT (CS). Business Guide to the World Trading System. Second edition. Geneva: ITC/CS, 1999. xxiv, 329 pp.
8. INTERNATIONAL TRADE CENTRE UNCTAD/WTO. International marketing and the trading system. Geneva: ITC, 2001. xvi, 219 p.
9. The results of the Uruguay round of multilateral trade negotiations: The Legal Texts. WTO, 1995. — ISBN 92-870-1121-4.
10. THE LEGAL TEXTS. The results of the Uruguay round of multilateral trade negotiations — Cambridge: Cambridge university press, 1999. 492 pp.
11. Офіційний веб-сайт Світової організації торгівлі — <http://www.wto.org/>
12. Офіційний веб-сайт Міжвідомчої комісії з питань вступу України до Світової організації торгівлі — <http://www.wto.gov.ua/>
13. Офіційний веб-сайт Росія і СОТ — <http://www.wto.ru/>